

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۵/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲)

فریبا میراسکندری^۱

رضوان یزدانی^۲

چکیده

ماه محرم، ماه عزاداری امام سوم شیعیان است و آیین‌های ویژه سوگواری در پاسداشت حرمت خون حسین بن علی (ع) به طور معمول در روز عاشورا برگزار می‌شود. در شهرستان جاجرم خراسان شمالی نیز سوگواری ماه محرم و عزاداری حضرت سیدالشهدا (ع) سابقه دیرینه‌ای دارد و آیین‌ها و مناسک ویژه‌ای، به‌خصوص در روز عاشورا برگزار می‌شود که مهم‌ترین آنها «نخل‌گردانی» است، در مقاله حاضر که مطالعه‌ای میدانی است و دو بخش اصلی دارد، به بررسی «نخل‌گردانی» پرداخته شده است. بخش اول با تکیه بر تجربه زیسته یکی از نویسندگان مقاله و نیز مشاهده دقیق و مصاحبه با افراد شرکت‌کننده، به تشریح دقیق جزئیات مربوط به چگونگی اجرای این مراسم اختصاص یافته و اهمیت و جایگاه نخل‌برداری و نخل‌گردانی، تاریخچه و چگونگی و کیفیت اجرای مراسم نخل‌گردانی در روز عاشورا، به همراه و جزئیات اجرای مراسم مانند ویژگی‌ها و مشخصات اجراکنندگان، نظم حاکم بر اجرا، نحوه تزئین و آرایش نخل و نیز نحوه گرداندن آن در سطح شهر به دقت توصیف شده است. سپس، ضمن مصاحبه با مجریان و با تکیه بر رویکرد نظری کلیفورد گیرتز، به تفسیر مراسم نخل‌گردانی شهر جاجرم؛ از جمله تفسیر چرایی چرخش آن، تعداد گرداندن آن، تفسیر نخل‌گردانی و تفاوت آن از نگاه بینندگان و اجراکنندگان پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: نخل، نخل‌گردانی، جاجرم، عاشورا، نماد.

۱. دکترای جامعه‌شناسی و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد تهران مرکز (نویسنده مسئول)، رایانامه:

far.mireskandari@auctb.ac.ir

۲. دانشجوی دکترای مردم‌شناسی، رایانامه: rezvanyazdani0226@gmail.com

۱. مقدمه

نخل برداری و نخل گردانی شهرستان جاجرم بخشی از آیین‌های روز عاشورا است که همانند سایر مناطق کویری ایران، به صورتی باشکوه و با حضور قریب به اتفاق مردم عزادار، به پاس حرمت جان‌نثاری و شهادت حضرت اباعبدالله (ع) در روز عاشورا برگزار می‌شود. حضور حداکثری مردم در این مراسم، بسیار دیدنی و گیراست. گفتنی است که این شهرستان، همه ساله پذیرای تعداد بی‌شماری زائر و میهمان نیز هست که برای شرکت در این مراسم برنامه‌ریزی کرده‌اند.

در این مقاله، ابتدا به اهمیت و جایگاه نخل برداری و نخل گردانی اشاره خواهد شد و سپس، تاریخچه نخل برداری و نخل گردانی، همچنین چگونگی و کیفیت اجرای مراسم آن در روز عاشورا مورد بررسی قرار خواهد گرفت. جزییات اجرای مراسم نخل برداری و نخل گردانی، مانند ویژگی‌ها و مشخصات اجراکنندگان، نظم حاکم بر اجرا، نحوه تزئین یا آرایش نخل و نیز نحوه گرداندن آن در سطح شهر نیز با حضور در میدان تحقیق و مشاهده مشارکتی و مصاحبه با مجربان و دست‌اندرکاران و آیین‌ورزان به دقت، توصیف و با تکیه بر رویکرد نظری کلیفورد گیرتز، به تفسیر این کنش دینی و آیینی پرداخته خواهد شد. پرسش‌های اصلی مقاله حاضر عبارت‌اند از:

- تاریخچه مراسم نخل گردانی
- تعریف نخل و خصوصیات آن از نظر جنس و ابعاد
- شیوه نخل آرایی
- مشخصات اهداکنندگان وسایل تزئینی و آرایش نخل در عاشورا
- چگونگی به دست آوردن نقش حمل‌کننده و تزئین‌کننده نخل
- نحوه نخل گردانی؛ نظم و هماهنگی در چرخش نخل و گروه‌های شرکت‌کننده
- اعتقادات مربوط به نخل از زبان آرایش‌کنندگان و گرداندگان
- تفسیر چرایی چرخش نخل و نیز تعداد دورهای نخل
- تفسیر نخل گردانی و تفاوت آن از نگاه بینندگان و اجراکنندگان

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۰۷

قلمرو مورد مطالعه در مقاله حاضر، مراسم نخل‌برداری و نخل‌گردانی در شهرستان جاجرم است. شهرستان جاجرم در جنوب غربی استان خراسان شمالی واقع شده است. آغاز شکل‌گیری این شهر به همان زمانی که در تمدن‌های تپه حصار دامغان، تپه سیلک کاشان و تپه یحیی قرار داشته می‌رسد و به این ترتیب، قدمتی دست کم ۴ یا ۵ هزار ساله دارد؛ حتی در سده‌های بعد از هجرت نیز همچنان از نظر آب و هوایی از موقعیت خوبی برخوردار بوده است که باعث دوام و گسترش این ناحیه شده است. در فرهنگ آندراج آمده است: «جاجرم نام ولایتی است در خراسان، قصبه‌ای معمور و آباد و قلعه بزرگی دارد که در وسط واقع است و اطراف آن بساتین و مزارع دارد شهرستان جاجرم در شمال غربی استان خراسان بین ۳۶/۴۲ تا ۳۷/۲۵ عرض شمالی از خط استوا (مدار مبدأ و بین ۵۵/۵۳ و ۵۷/۰۸ طول شرقی از نیمروز گرینویچ) واقع شده است و از شمال به مانه و سملقان، از شمال شرق به شهرستان بجنورد، از شرق به شهرستان اسفراین، از جنوب به خراسان رضوی و از غرب به شهرستان گرمه محدود می‌شود.

زبان رایج در مرکز این شهرستان، فارسی است ولی در روستاهای آن به زبان‌های مختلفی صحبت می‌شود این منطقه دارای تنوع قومیتی است و اقوام فارس، تات، کرد و ترک بیشتر از اقوام دیگر در آن حضور دارند. به همین دلیل نیز آداب و رسوم و سنن آن با دیگر مناطق استان خراسان شمالی متفاوت است. در ادامه، به تعریف برخی از مفاهیم اصلی این مقاله پرداخته می‌شود:

نخل^۱ کلمه‌ای عربی است و به لحاظ زیست‌شناسی، به درخت خرما اشاره دارد (عمید، ذیل نخل) در کاربرد روزمره، نخل کنایه از قد و بالا و قامت است و گاه به استعاره نفرین را گویند: الهی نخلت به زمین بیاید؛ یعنی نخل قامتت از پا درآید. از میان تعبیر و ترکیب‌های مختلف، مرتبط با نخل، «نخل‌بند» واژه کلیدی مقاله حاضر را تشکیل می‌دهد. لغت‌نامه دهخدا نخل‌بند را چنین معنی کرده است: «درخت خرماي حجله مانندی است که از چوب می‌سازند و با انواع شال‌های ابریشمین رنگارنگ و پارچه‌های قیمتی و چراغ و غیره آرایش می‌دهند و به گل و سبزه می‌آریند

۱۰۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

و در روز عاشورا آن را به محلی که مراسم روضه‌خوانی و تعزیه برپاست می‌برند. بزرگی و سنگینی این نخل گاهی چنان است که چند صد نفر مرد قوی باید آن را از زمین بردارند و بر دوش گیرند و حمل کنند چون شبیه درخت خرما درست می‌شود آن را نخل گویند. (دهخدا، ذیل نخل)

«جاودانه درخت خرما یا خرما بن و مجازاً به معنای هر درخت و نیز درختچه‌ای مومی و تزئینی است. در تداوم عام کنایه از قد و قامت بالا و نام تابوت‌واره‌ای است که در عزای امام حسین (ع) در روز عاشورا بر دوش می‌کشند و در دسته‌های عزاداری می‌گردانند». (بلوکباشی، ۱۳۸۳: ۴۱)

نخل در روزهای غیر عاشورا، چوب شکلی است که همانند درخت نخل، ساخته و در گوشه‌ای نگهداری می‌شود تا روز عاشورا که با تزئین نخل آرایان معنای تابوت شهید عاشورا را به خود می‌گیرد و بر دستان می‌چرخد. پژوهشگران و تاریخ‌نگاران، وجه تسمیه نخل را متعدد ذکر کرده‌اند؛ از جمله: نخل یادآور خیمه‌های امام حسین (ع) در روز عاشورا، گهواره حسنین (ع)، صندوق یا کجاوه، محمل و یا هودج که روی پشت شتر و فیل می‌بندند.

۲. پیشینه پژوهش

نخل‌گردانی که آیین نمادین تشییع پیکر حسین بن علی (ع) در مناطق مختلف ایران و برخی از نقاط دنیا است، قدمتی دیرینه دارد. با توجه به قدمت این مراسم، پژوهشگران بسیاری به آن پرداخته‌اند و در این خصوص کتاب‌ها و مقاله‌های زیادی نوشته‌اند که آنها را می‌توان پیشینه پژوهش در نظر گرفت.

بلوکباشی (۱۳۸۳) در کتاب نخل‌گردانی؛ نمایش تمثیلی از جاودانگی، ضمن توصیف مراسم نخل‌گردانی، یعنی حمل نخل برای عزاداری امام حسین (ع) به پرسش از چرایی آن پرداخته و در فصل‌های مختلف کتاب، نخل‌گردانی پیش از اسلام و دوره اسلامی، نخل‌گردانی نزد مسیحیان و آیین برداشت نخل در مناطق کویری را بررسی کرده است.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۰۹

کتاب تصوف ایرانی و عزاداری عاشورا، نوشته محمد مشهدی نوش‌آبادی (۱۳۹۶) نیز، در یک بخش به طور مشخص به نخل‌گردانی پرداخته و تاریخ آن را هزار ساله شمرده است.

مقاله‌های زیادی به صورت مطالعه موردی در این زمینه نوشته شده‌اند که همگی حکایت از اهمیت موضوع در میان پژوهشگران دارند. مانند آیین نخل‌برداری کاشان (محمدی و یوسفی، ۱۳۹۵) آیین نخل‌برداری مهریز یزد (دشتکی، ۱۳۹۴) مردم‌شناسی مراسم آیینی: پژوهشی در مراسم نخل‌گردانی روستای ده ملا (سعیدی، ۱۳۸۶) و نگاهی به کتاب آیین نخل‌برداری در ده ملا (اسحاقی، ۱۳۸۶). نگاه مردم‌شناختی در هریک از این کتاب‌ها و مقالات دیده می‌شود و مراسم عاشورا و آیین نخل‌گردانی به عنوان فرهنگ دینی مورد توجه خاص نویسندگان قرار گرفته است.

ویژگی مقاله حاضر، پرداختن به مراسم «نخل‌گردانی در شهرستان جاجرم» است که ضمن تشریح و تفصیل آن برای اولین بار به تغییرات پدید آمده نیز پرداخته است.

۳. چارچوب نظری

برای تهیه یک چارچوب نظری محکم و مناسب، ابتدا باید پرسید که چه چیزی قرار است مورد مطالعه قرارگیرد و کدام رویکرد نظری می‌تواند آن واقعیت مورد نظر را تفسیر کند؟ این جمله بیان‌کننده مسیر پژوهش است. پژوهش‌های کیفی، تفسیری هستند و رویکردهای مورد لزوم، باید از توانایی اندازه‌گیری و سنجش معنایی واقعیت‌های مورد نظر برخوردار باشند. مجموعه اعتقادات فرهنگ، علاوه بر کنش‌های ظاهری، معنایی درونی نیز دارند که باید با روش‌هایی تحلیلی و رمزگشایی شوند.

رویکردهای انسان‌شناختی در حوزه مطالعات دینی و مذهبی، دین را در مفهوم گسترده آن و در بستر فرهنگ و زندگی مردم بررسی می‌کنند. دین در این حوزه، مجموعه‌ای از باورها و مناسک متعامل در نظر گرفته می‌شود، به گونه‌ای که مناسک بر مبنای باورها شکل می‌گیرند و ایمان افراد به باورها نیز از خلال مناسک، تولید و تقویت می‌شوند.

۱۱۰ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

از نظر گیرتز، یقین مذهبی و ایمان مردم، در آیین‌های مذهبی ایجاد می‌شود، یعنی «این آیین‌ها، هم به صورت کلی مفاهیم مذهبی را تنظیم می‌کنند و هم درصدد توجیه مرجعیت حاکم بر آیین‌های مذهبی که موجب پذیرش این مفاهیم دینی می‌شود گام برمی‌دارند» (هامیلتون، ۱۳۷۷: ۲۷۸)

بنابراین برای شناخت واقعیت‌ها، به رویکردهای نظری انسان‌شناسی نیازمندیم، مراسم نخل‌گردانی را با نظریات کاربردی زیر نیز می‌توان به تفسیر کشید:

مکتب کارکردی: از نظر مالینوفسکی کارکرد بررسی عمل اجتماعی و یا نهاد است که می‌تواند یک نیاز را برطرف سازد. برای نمونه، با این رویکرد، نقش نخل‌گردانی در وحدت‌بخشی و نظم قومی و طایفه‌ای را می‌توان درک کرد.

مکتب اشاعه‌گرایی: «پیروان مکتب اشاعه امریکا و در راس آنان بوآس، بر این عقیده‌اند که قسمت‌های مختلف یک فرهنگ برگرفته شده و ترکیبی از فرهنگ‌های دیگر است و روابط مستحکم و متقابلی با یکدیگر دارند» (قرایی مقدم، ۱۳۹۷: ۱۷۵) با این رویکرد می‌توان ضمن نگاهی به تاریخچه نخل‌گردانی در جاجرم و تغییرات و دگرگونی‌های آن در طول سالیان، به وام‌گیری و یا تأثیر متقابل مراسم نخل‌گردانی سایر شهرها پی برد.

تعامل‌گرایی نمادین بلومر: «به طور کلی، نظریه کنش متقابل نمادین بر شیوه ساخته شدن دنیا‌های نمادین توسط دارندگان فرهنگ تأکید می‌کند. در این نظریه، فرهنگ چون نماد و نشانه تعبیر شده است. محور اندیشه مکتب کنش متقابل نمادین شیوه مشاهده و فهم درونی کنشگران فرهنگ است تا از نقطه نظر دارندگان آن فرهنگ، آفرینش و آشکار شدن فرهنگ را درک کنند» (نیازی و مرتضوی، به نقل از آزاد ارمکی: ۱۳۹۴: ۲) با این رویکرد می‌توان به تعامل افراد بر مبنای انجام فعالیت نمادین و معنای درونی آن پی برد. نخل‌گردانی نمادی از شهادت حسین بن علی (ع) در بین شیعیان است.

انسان‌شناسی نمادین تفسیری، انسان‌شناسی نمادین تفسیری گیرتز، رویکرد مناسبی برای تفسیر نمادهایی است که با اعمال مذهبی همراه‌اند. گیرتز براساس سنت

۱۱۱ ❖ بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی

هرمنوتیکی، به بیان معناهای نمادها و رابطه آنها برای درک جهان و سازوکارهای مربوط به آن می‌پردازد.

«کلیفورد گیرتز یکی از این انسان‌شناسان بود که با مقاله معروف «دین به مثابه نظام فرهنگی»، پارادایم جدیدی را در انسان‌شناسی دین تعریف کرد که پس از مدتی به انسان‌شناسی تفسیری شهرت یافت.» (فکوهی، ۱۳۸۶: ۱۰۵)

«تفسیر فرهنگ‌ها» اثر مهم گیرتز است که در آن با رویکردی خاص نسبت به فرهنگ، به یک روش‌شناسی ویژه می‌رسد. او فرهنگ را نظامی از مفاهیم بیان می‌کند که در قالب نمادها بیان می‌شود و از این طریق با انسان‌ها ارتباط می‌یابد.

«مفهوم فرهنگ که من به آن باور دارم و مقالات ذیل نیز با هدف اثبات کاربردی بودن آن نگارش یافته‌اند، اساساً مفهومی معناشناختی است. من براساس این باور ماکس وبر که انسان حیوانی است که در تارهای معنایی که خود تنیده احاطه گردیده است، این تارها را همان فرهنگ می‌دانم و لذا تحلیل آن را نه به عنوان یک علم تجربی در جست‌وجوی یافتن قانون، بلکه به عنوان علمی تفسیری تلقی می‌کنم که در جست‌وجوی معناست» (دی‌مور، ۱۳۹۱: ۲۸۹)

در بیان نظریات گیرتز دو مفهوم دیده می‌شود که می‌توان از طریق آنها به حالات افراد مؤمن و دارای اعتقادات دینی، همچنین ارتباط این حالات با باورها، نظم جهان هستی و اساطیر پی برد: نماد و معنای آن

نماد عنصری است که معانی عمیق و متعددی را به صورت سربسته و متراکم در خود ذخیره می‌سازد؛ به نحوی که جز از طریق رمزگشایی و تفسیر، به مفهوم و مقصود نهفته در کنه آن نمی‌توان دست یافت. به تعبیر گیرتز، نمادها عناصری هستند که ایده‌ها را حمل و به مردم منتقل می‌کنند.

مفهوم معنا، ارتباط نزدیکی با مفهوم نماد دارد. معنا از طریق نمادها منتقل می‌شود که ابزارهای حامل آن هستند. معنا در حقیقت، آن چیزی است که در نظام فرهنگی جامعه و در تار و پود روابط اجتماعی تعبیه شده و از این رو، تحلیل آن نمی‌تواند بر اساس یک علم تجربی و در جست‌وجوی قوانین صورت گیرد، بلکه باید از طریق یک علم تفسیری و در جست‌وجوی معنا انجام شود. گیرتز برای نشان دادن معناداری

۱۱۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

رفتارهای فرهنگی و برخورداری آنها از معنایی فراتر از نگاه عینی و جهان‌شمول، انسان‌شناس را به روش‌ها و نگاه‌های دقیق‌تر و ژرف‌تری فرامی‌خواند. از این رو، دریافت دیگری را در بافتی «زمینه‌ای» بیان می‌کند و آن را توصیف فربه در مقابل توصیف مختصر می‌نامد. (تقی‌زاده داوری و بابایی، ۱۳۹۶: ۳۹ - ۳۷)

توصیف گیرتر ما را به دو بازنمایی آشکار و پنهان از نماد و معنی آن می‌رساند. «منظور از بازنمایی آشکار، دلالت یک شیء بر یک مفهوم مشخص» (همان) مانند نخل است که نماد بدن مطهر امام شمرده می‌شود و «بازنمایی پنهان» نمادهای پنهانی هستند که باید با تفسیر و تحلیل آنها را تحلیل کرد و آشکار ساخت.

«گیرتر اذعان دارد که توصیفات فربه، تفاسیری هستند که از آنها برای خوانش و فهم نمادهای پنهان و ناخودآگاه استفاده می‌شود. در واقع این تفاسیر از نظر وی، بر پایه تفاسیر آگاهان و افراد بومی از آنچه انجام می‌دهند، صورت می‌پذیرد و آنچه انسان‌شناس در توصیف فربه انجام می‌دهد، درک فهم‌های آگاهان و افراد بومی است. وی برای فهم متن، نخست از توصیف مختصر بهره می‌گیرد و همه اجزای تجربی کنش اجتماعی را از طریق مشاهده، گردآوری می‌کند و در مرحله دوم، توصیف فربه را به کار می‌برد که فرایند معناکاوی است» (همان).

به این ترتیب، با توجه به ابعاد موضوع و الزامات دستیابی به اهداف پژوهش و با توجه به پیوستگی نظریه کلیفورد گیرتر در مورد انسان‌شناسی نمادین تفسیری با آیین نخل‌گردانی و تفسیر معنایی آن با توصیف مختصر و فربه، نظریه یاد شده در این پژوهش مورد استفاده قرار خواهد گرفت و معناهای نمادین نخل‌گردانی با همین رویکرد بازنمایی خواهند شد.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. توصیف مراسم نخل‌گردانی

نخل‌گردانی سابقه‌ای طولانی در تاریخ اسطوره‌های ایران باستان، دوران پس از اسلام، دوران حکومت آل بویه و دیگر دوره‌های تاریخی کشور داشته است. سالیان

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۱۳

درازی است که دو نخل چوبی (که بعدها یکی به آهنی تبدیل شد) در عاشورای حسینی جاجرم، در میدان حسینیه بزرگ، بر روی دست‌ها می‌گردند تا یادآور خاطره شهادت حسین ابن علی (ع) در کربلا باشند. به گفته نخل‌آرایان این شهرستان، بین ۳۵۰ تا ۴۰۰ سال است که نخل‌ها برداشته می‌شوند. پدر و اجداد آنها، همه سال نخل را آراسته، روی دوش گرفته و با آوای «آقا یا حسین (ع)» دو بار در روز عاشورا بر روی دست چرخانده‌اند. گرفتن پای چوب نخل امری مقدس و باوری اعتقادی است که از گذشته تا امروز به صورت میراث، از پدران به فرزندان ذکور رسیده است. تعاریف مختلفی از نخل ارائه شده که مهم‌ترین آنها نماد تشییع پیکر مطهر امام حسین (ع) است. نکات مهم در مراسم نخل‌گردانی جاجرم به شرح زیر است:

۱. جنس نخل از چوب و ابعاد آن شامل ۳ متر عرض و ۵ متر طول است.
۲. آرایش نخل را آقایان انجام می‌دهند. آنان این نقش را از پدران خود ارث برده‌اند. علاوه بر این، برداشتن نخل نیز جایگاه وراثتی در میان فرزندان ذکور دارد.
۳. به طور مستقیم ۳۳ نفر در برداشتن و گرداندن نخل مشارکت می‌کنند و اعتقاد خاصی به جایگاه خود دارند.
۴. نذرهای زیادی در پای نخل انجام می‌گیرد که هنگام تزئین نخل با دادن پارچه و کتیبه و پرچم ادا می‌شود. همچنین پذیرایی از نخل‌آرایان و نخل‌گردانان در روز عاشورا نیز اغلب بر عهده نذرکنندگان است.
۵. نخل دو بار چرخانده و گردانده می‌شود. در مورد تعداد دورهای گرداندن نخل اطلاعات خاصی وجود ندارد. نخل‌گردانان معتقدند که تعداد دورهای نخل باید فرد/ یا دوبار باشد اما دلیل آن را نمی‌دانند.
۶. بینندگان و نخل‌گردانان در طول نخل‌گردانی بر شهادت امام (ع) می‌گریند و گروهی در وسط بر سینه و سر می‌زنند.

برای رسیدن به پاسخ چرایی مراسم و آیین‌هایی چون نخل‌گردانی و سابقه برگزاری آن باید به تاریخ مراجعه کرد؛ چه قبل از اسلام و چه بعد از اسلام، از این رو، کسانی که به این امر پرداخته‌اند ابتدا، اساطیر و سپس آیین‌های دینی را در طول گسترده شدن حاکمیت اسلام در سرزمین‌های مختلف اسلامی مورد مطالعه قرار داده‌اند. نخل‌گردانی

۱۱۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

با هویت بخشی آیینی به درختی به نام نخل که به درخت خرما معروف است و با ساخت تابوت‌واره‌ای با نام و شباهت به درخت یاد شده، در روز عاشورا معنا می‌یابد؛ مانند هودجی بر روی شتر یا گهواره‌ای که کودکی را درون خود حمل می‌کند و یا تابوتی که فرد جان‌باخته در راه خدا را به خانه ابدی خود می‌برد.

«نام نخل تداعی‌گر درختی است که از گذشته‌های دور نزد ایرانیان به‌خصوص مردم نواحی کویری، تقدس و احترام خاصی داشته است. می‌توان از خلال نقوش به دست آمده روی ظروف سنگی یا سفالین، تابوت‌های سفالین دوره اشکانی و همچنین مهرها، از جمله مهر داریوش و نیز ظروف به دست آمده در منطقه جیرفت استان کرمان، که در کاوش‌های باستان‌شناسی یا از طریق قاچاق‌چیان به دست آمده این جایگاه را دریافت» (دشتکی، ۱۳۹۴: ۵۶)

در اسطوره‌های ایرانی، سیاوش نماد مرگ فردی بی‌گناه است که پس از جداکردن سر او، گیاهی از خورش می‌روید و دوستدارانش در سالروز مرگش به سوگواری می‌پردازند و تابوتی را به این نشان حمل می‌کنند. در مورد این پیشینه، بلوکباشی نیز در کتاب خود آورده است: «اسناد تاریخی نشان می‌دهد که ساخت و تزئین و حمل تابوت‌واره‌هایی برای شهدا و بزرگان، پیشینه دور و درازی همواره در فرهنگ اساطیری ایران داشته است. نمونه برجسته و معتبر آن، مرگ سیاوش و آیین سوگواری سالانه اوست» (بلوکباشی، ۱۳۸۳: ۱۳)

خاستگاه آیین نخل‌گردانی در نزد صوفیه و صفویه، نظر دیگری است که نوش‌آبادی در کتاب خود به آن اشاره کرده است:

«تحولات فرهنگی دوره صفویه که صوفیه، هم در آن نقش داشته، مهم‌ترین موضوع آن همین موضوع آیین‌ها بوده است: صوفیان بیش از بقیه مسلمانان به جنبه عرفانی اسلام می‌پرداختند علت رواج آن خلئی است که از نظر عرفانی در اهل سنت وجود داشت و این خلأ در شیعه به واسطه وجود مقام امامت احساس نمی‌شد» (مشهدی نوش‌آبادی، ۱۳۹۸)

«در قلندرنامه‌ها و فتوت‌نامه‌ها از آیین‌هایی صحبت شده که امروز در عزاداری‌هایمان شاهدیم.» اهل فتوت، جوانمردان و عیاران یک شهر بودند که از قرون

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۱۵

اولیه هجری پدید آمدند، بعضی عملکردهای آنان، منفی و بعضی، مثبت بود. این اهل فتوت، اولین عزاداری‌های رسمی را در دوره آل بویه در بغداد راه انداختند.

آیین‌هایی مثل نخل‌برداری و تابوت‌واره که هزاران سال سابقه دارد، میان شیعیان و به تقلید از شیعیان، میان اهل سنت هم رایج شده بود. اساساً یکی از اختلافات مردم در زمان آل بویه سر عزاداری‌ها اتفاق می‌افتاد.» (همان)

نخل‌گردانی، خواه ریشه در اسطوره داشته باشد و خواه به شیعیان آل بویه برسد، در دوران صفویه اوج گرفته باشد یا از طریق صوفیه، در تمام مناطق و نواحی، به نیت سوگواری امام حسین (ع) در روز عاشورا بر پا می‌شده است، در این خصوص، سیاحان و جهانگردان نیز به برگزاری این مراسم در دوره‌های مختلف سلسله‌های پادشاهی اشاره کرده‌اند:

رواج نخل‌گردانی در دوره اسلامی و نیز در عهد صفویان، زندیان و قاجاریان را از میان گزاره‌های جهانگردانی چون هانری دالمانی، پیتر دلاواله ایتالیایی، آدام اولئاریوس، ژان باتیست تاورنیه، ویلیام فرانکلین و... می‌توان دریافت. مشاهده گزارش‌های ایشان در خصوص برپایی مراسم گوناگون از جمله برپایی عزاداری‌های ایام محرم و گرداندن تابوت‌واره‌ها، که حاکی از وجود این مراسم حتی در آن زمان است، بیانگر اعتقادات ایرانیان و روشن‌کننده روحیات و طرز تفکر توده مردم آن زمان است. (دشتکی، ۱۳۹۴: ۵۷)

پیتر دلاواله جهانگرد، که دو بار شاهد حرکت دسته‌های عزا در دوره شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ه.ق) در اصفهان بوده است (دشتکی به نقل از بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۱۶) تابوت‌ها را نمادی از تابوت علی (ع) می‌داند» (دشتکی، به نقل از دلاواله ۱۳۴۸: ۸۶) وی می‌گوید: «در زمان جلوس کریم خان زند، سیاحان بی‌شماری به ایران سفر کرده‌اند. بسیاری از این سیاحان در سفرنامه‌های خود همراه با شرح و وصف و آداب و رسوم ایرانیان مطالبی هم درباره سنت‌های مذهبی نوشته‌اند و به تابوت یا شبیه‌گردانی اشاره کرده‌اند» (دشتکی، ۱۳۹۴: ۵۸)

آیین نخل‌گردانی، در اکثر شهرهای جنوب خراسان، همچنین شهرهای کویری مانند دامغان، سمنان، کاشان، گناباد، ایبانه و بزرگ‌ترین آنها در یزد، در روز عاشورا با شکوه

۱۱۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

بسیار اجرا می‌شود. اجرای این مراسم، محدود به کشور ایران نیست و در کشورهای هند، پاکستان، اندونزی و عراق نیز در ایام شهادت امام حسین (ع) رواج دارد. برگزاری آیین نخل‌گردانی در جاجرم، قدمتی ۳۵۰ ساله دارد؛ چنان که با توجه به قدمت تاریخی این شهر می‌توان گفت به اواخر دوران صفوی می‌رسد. اغلب مصاحبه‌شوندگان، از سه نسل قبل از خودشان برداشتن نخل را مرسوم دانسته‌اند.

۲-۴. نخل چوبی و مشخصات آن

نخل چوبی که جنس آن از چوب اورس و سپیدار است، هرچند سال یک بار، از دوره‌ای که نخل‌برداری آغاز شده، مرمت و یا دوباره توسط نجارهای شهر ساخته شده است. طول این نخل ۲/۸۰ سانتی‌متر است (که با احتساب قوسی بودن قسمت بالای نخل ۳ متر محسوب می‌شود) و عرض آن در دو چوب انتهایی که روی شانه قرار می‌گیرد، به ۴/۸۰ سانتی‌متر می‌رسد (که با توجه به ساییدگی انتها می‌توان ۵ متر در نظر گرفت). دو چوب اصلی اورس به عنوان پایه از ابتدا تا انتهای نخل امتداد دارند و سایر چوب‌ها بر این دو تکیه می‌زنند در این چوب‌های طولی هر طرف ۱۵ نفر شانه خود را به نخل می‌دهند و یک چوب کوتاه از قسمت جلو به اندازه ۱۳۰ سانت به پایه متصل شده که سه نفر هم در این قسمت می‌ایستند و نخل را روی دوش خود می‌گیرند. به موازات دو چوب پایه، دو چوب نیز در قسمت بالا قرار داده شده که قسمت تاج و محل نشستن بچه‌ها برای مرثیه‌خوانی به آنها متصل می‌شود. فاصله دو چوب افقی را سه چوب عمودی و چوب‌های ضربدری برای محکم شدن پر می‌کنند. قد این چوب‌ها، بدون تاج ۱۸۰ سانتی‌متر است و قسمت جلو نخل را نیز سه چوب دیگر تشکیل می‌دهند که تاج بر روی آن قرار می‌گیرد. اگر بدون قسمت تاج و بدون چوب‌های پایه به نخل نگاه کنیم، یک اسکلت چوبی مستطیل شکل ۳ متر در ۱۸۰ سانتی‌متر می‌بینیم که از چهار طرف با چوب مهار شده و بر روی آن قسمت تاج هلالی قرار گرفته که یادآور درخت نخل است و بچه‌ها روی آن می‌نشینند و در روز عاشورا، در حال چرخش، نوحه‌سرایی می‌کنند.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۱۷

به جز نخل چوبی مستقر در حسینیه بزرگ جاجرم، از نخل آهنی نیز حین عزاداری استفاده می‌شود. این نخل که در محله دهقان‌ها مستقر است، در روز عاشورا پس از تزئین، به میدان اصلی شهر منتقل می‌شود. (تصویر ۱)

تصویر ۱. نخل آهنی که در محله دهقان‌ها مستقر است و در روز عاشورا پس از تزئین به میدان منتقل می‌شود (عکاس: رضوان یزدانی، پاییز ۱۳۹۸)

۳-۴. آرایش نخل و آماده‌سازی آن

آرایش نخل چوبی، بانیان خاص خود را دارد، مسئولیت این بخش و سرپرستی آن با سادات است اما آرایش نخل با یک طایفه خاص است این گروه در زمان‌های گذشته، کشاورزان و دامدارانی بودند که برای خود یا دیگران (به صورت محدود) کشت می‌کردند و یا به پرورش دام مشغول بودند. پس از ورود صنعت به جاجرم، فرزندان این گروه نیز همراه با کشاورزی و پرورش دام، در کارخانه مشغول به کار شده‌اند. در روز عاشورا، این طایفه، نقش خاص خود را به عنوان نخل آرا و نخل‌گردان بر عهده دارند.

۱۱۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

صبح روز عاشورا، گروهی از آقایان (نخل آراهای اصلی که این نقش از پدرانشان به ارث رسیده) و بعضی دوستداران و اقوام، به عنوان کمک‌کننده، در محل حسینیه بزرگ حاضر می‌شوند تا برای مراسم، نخل را تزئین کنند. ابتدا برای استحکام نخل و جلوگیری از خطرهای احتمالی، طناب‌های محکم را ضربدری می‌بندند و چوب‌ها را با آن مهار می‌کنند. ابتدا و انتهای چوب‌های نخل که روی بازوها قرار می‌گیرد، با پارچه‌هایی پوشیده می‌شود تا شانه نخل‌برداران زخمی و اذیت نشود. این پارچه‌ها پس از پایان مراسم به عنوان پارچه تبرک بین نذرکنندگان توزیع می‌شود. (تصویر ۲)

تصویر ۲. طناب‌بندی نخل قبل از تزئین برای مهار چوب‌های نخل
(عکاس: حسین خلیلی، پاییز ۱۳۹۸)

پس از مهار چوب با طناب و پیچیدن پارچه که هم محکم‌کننده چوب‌ها و هم موجب پوشاندن زمختی چوب‌هاست، با یک زیرانداز محکم^۱ کلیه قسمت‌های چوب‌ها را می‌پوشانند این کار به ایستایی پارچه‌ها و کتیبه‌ها کمک می‌کند. پارچه مشکی که مخصوص نخل تهیه شده، به آن پوشانده می‌شود. این پارچه را به طور معمول، کسانی می‌دوزند و هدیه می‌دهند که نذر دارند و یا حاجتشان برآورده شده است. در دو تاج

۱. در گذشته فرش دستباف انداخته می‌شد.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۱۹

نخل، شمشیر و دو عدد نیزه به دو طرف آن نصب می‌شود؛ این شمشیر و نیزه‌ها نماد شمشیر و نیزه‌های امام حسین (ع) و یاران آن حضرت در میدان نبرد است. مردم برای تبرک، میوه‌هایی چون سیب و انار را به نخل‌آرا می‌دهند که به این شمشیرها بزند تا به‌عنوان تبرک به فرزندان خود و یا بیماران بدهند که شفا بگیرند. آینه وسیله تزئین دیگری است که به قسمت جلو نخل، پایین‌تر از تاج آن متصل می‌شود. یکی از نخل‌آرایان در مورد آینه اظهار می‌کرد. که به دلیل استفاده پدران از آینه ما هم در تزئین نخل از آن استفاده می‌کنیم اما واقعیت و تفسیر آینه چیز دیگری است.

«در متون دینی زرتشتیان و تفاسیر پهلوی، آینه یکی از اجزای پنجگانه بدن آدمی است که بعد از مرگ به خورشید بازمی‌گردد و در رستاخیز، خورشید آنها را دوباره به آدمیان می‌دهد تا یکدیگر را باز شناسند در مرصاد، آینه کاربردی شاعرانه پیدا می‌کند و به مفهوم انسان کامل نزدیک می‌شود. درون آدمیان، آینه‌کاری دست توانای پروردگار است. این آینه‌ها سرانجام بعد از مرگ در کنار هم قرار می‌گیرند تا آینه تمام‌قدی را بسازند که تجلی‌گر جلوه خداوند است. (عامری و پناهی، ۱۳۹۴: ۱۴۴)

با این تفسیر، آینه نماد بدن مطهر انسانی کامل به نام حسین بن علی (ع) است. در مناطق یزد و کاشان، آینه را نماد حجله حضرت قاسم می‌دانند که در روز عاشورا دختر امام حسین (ع) را به همسری گرفت.

پایین‌تر از آینه، کتیبه «یا ابا عبدالله الحسین (ع)» و پایین‌تر از آن، پرچم دور تا دور نخل گردانده می‌شود.

در ادامه تزئین، دو طرف نخل با پارچه‌های رنگی و کتیبه‌هایی که حکایت عاشورا را نقل می‌کنند و یا به امام و اصحاب آن سلام مخصوص می‌دهند، به طرزی زیبا پوشیده می‌شود در قسمت پشت نخل نیز همانند قسمت جلو، ابتدا آینه و سپس کتیبه‌ها نصب می‌شود.

هر کدام از این پارچه‌ها، پرچم‌ها و کتیبه‌ها، هدیه‌ای برای امام از جانب کسانی است که نذر خود را گرفته‌اند. گاهی نیز این پوشش‌ها از سال گذشته نگهداری می‌شود تا هنگام عزاداری نصب شود. بر روی پارچه‌های نخل، در اغلب موارد، نام پنج‌تن (محمد، علی، حسن، حسین و فاطمه) و اشعار مذهبی مانند «این کشته فتاده به هامون حسین

توست وین صید دست و پا زده در خون حسین توست» و جمله «إِنَّ الْحَسِينَ مَصْبَاحُ الْهُدَى وَ سَفِينَةُ النِّجَاةِ» «السلام عليك يا ابا عبدالله (ص)» رودوزی شده است. (تصویر ۳)

تصویر ۳. آرایش نخل (عکاس: حسین خلیلی، پاییز ۱۳۹۸)

۴-۴. نخل گردانی در حسینیه بزرگ

نخل تا هنگام ظهر، تزئین و برای برداشتن آماده می‌شود. در طول تزئین، خانواده‌هایی که نذر خود را گرفته‌اند، تا اتمام کار، پای نخل می‌مانند. آنها برای نخل آراها نان و فطیر و چای و شربت و میوه می‌آورند و پس از پایان نوحه‌خوانی هیئت‌های زنجیرزنی، نخل برداشته می‌شود. چوب‌های بلند دو طرف نخل را ۳۰ نفر می‌گیرند؛ تعیین جاهای چند صد ساله از پدران به ارث رسیده است. هر کدام از این افراد می‌دانند که نفر پشت سر و جلو آنها چه کسی است. همچنین ۳۳ نفر نیز چوب کوچکی را که در بین ستون اصلی وجود دارد می‌گیرند. تمام این ۳۳ نفر با پوششی خاص از مردم عادی متمایز می‌شوند. آنان پارچه‌ای را که به چادرشب معروف است، به صورت مورب و پس از گذاشتن ابر در داخل آن، به شانه و کمر می‌بندند تا شانه از سنگینی چوب و خراشیدن در امان باشد. آنگاه نخل روی دست بلند می‌شود. علاوه بر این تعداد، که نفرات اصلی برداشتن نخل محسوب می‌شوند، تعدادی از علاقه‌مندان نیز

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۲۱

همه ساله به صورت زنجیروار، دست همدیگر را می‌گیرند و کمی دورتر از نخل می‌ایستند و آماده جلوگیری از هرگونه حادثه برای آن می‌شوند، هنگام بلند شدن و نشستن نخل نیز این عده، خود را سپری برای حرکت درست نخل می‌کنند. ابتدا نخل یک مرتبه به دور خود می‌چرخد تا به قول معروف دور بگیرد و سپس در داخل میدان ۳ دور گردانده می‌شود و در جای خود قرار می‌گیرد. (تصاویر ۴ و ۵)

تصویر ۴: نخل چوبی تزئین شده در محوطه حسینییه بزرگ جاجرم در ظهر عاشورا
(عکاس: حسین خلیلی، پاییز ۱۳۹۸)

تصویر ۵: نخل آهنی تزئین شده داخل میدان روی دست مردم
(واحد تصویر حسینییه بزرگ جاجرم، ظهر عاشورا ۱۳۹۸)

۱۲۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

هنگام عصر پس از اجرای تعزیه شهادت حضرت که آخرین قسمت شبیه‌خوانی است، نخل‌ها بار دیگر برداشته می‌شوند و این نخل پس از یک چرخ کوچک در ابتدا، ۵ دور در حسینیه می‌گردد و به محل خود بازگردانده می‌شود همراه با نخل چوبی، نخل آهنی نیز برداشته می‌شود، این نخل در ابتدا چوبی بوده اما به آهنی تغییر یافته است نخل آهنی به دلیل وزن کم، تعداد دورهای بیشتری را در میدان می‌ماند و پس از اتمام مراسم، به محل خود برمی‌گردد. گهواره کوچک حضرت علی‌اصغر نیز به همراه دو نخل بزرگ، همچنین علم‌ها، کتل‌ها و گروه نوازنده طبل و سنج در میدان می‌گردد. پس از پایان دورها در حسینیه، سینه‌زنان به محل دفن عزیزان در بیرون شهر می‌روند. خانواده‌ها در این روز فطیر، نان روغنی، نان سبزی، کلوچه دست پخت یا بازاری، میوه و سایر خوراکی‌ها را به مزار عزیزان خود می‌برند و در آرامستان، مدتی نوحه‌خوانی می‌کنند. سپس برمی‌گردند تا در مراسم شام غریبان حاضر شوند. نخل‌گردانان پس از پایان مراسم، پارچه‌ها و وسایل را از نخل باز می‌کنند و پارچه متبرک پیچیده دور چوب را بین کسانی که ایستاده‌اند تا قسمت کوچکی از آن نصیبشان شود، توزیع می‌کنند. سپس بقیه پرچم‌ها و کتیبه‌ها جمع‌آوری و به منزل نخل‌آرا برده می‌شود. کلیه کسانی که در این مراسم حضور دارند، به خانه نخل‌آریان می‌روند و شام می‌خورند. به این ترتیب، برنامه نخل‌گردانی تا سال آینده تمام می‌شود. نخل‌گردانان از این کار رضایت قلبی دارند و خوشحال‌اند که مراسم به خوبی برگزار شده و آنان نیز تا سال دیگر بیمه عنایت امام شده‌اند.

۵-۴. تفسیر یافته‌های پژوهش

گیرتز در پاسخ به چگونگی کشف معنا، اظهار می‌کند که کنش اجتماعی در قالب نمادها بیان شده است و باید دید که نمادها چگونه معانی را بازنمایی می‌کنند. نمادها در واقع به دو شکل می‌توانند معنا را بازنمایی کنند.

- بازنمایی آگاهانه، همچنان که از نام آن پیداست، از دلالت شیء بر یک مفهوم مشخص و به صورت شفاف حکایت دارد. مانند پرچم که نماد کشور به شمار می‌رود و معنا و مقصود آن روشن است.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۲۳

- بازنمایی نمادهای پنهان، مانند هنگامی که افراد، گروه‌ها و یا کل جوامع نمی‌دانند یک نماد ویژه، نشان‌دهنده چه چیزی است. گیرتز، معانی فرهنگی مستتر در کنش اجتماعی را به طور عمد، از نوع پنهان و ناخودآگاه می‌داند و برای رسیدن به فهم این نمادهای پنهان، رویکرد تفسیری را دنبال می‌کند. علاوه بر این، برای دستیابی به معنای نمادها می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

۱. با تکیه بر تحلیل آشکار و بازنمایی آگاهانه، کارکردهای نخل را در هویت بخشیدن به مراسم عاشورا می‌توان انسجام، قداست نخل‌برداری و همراهی و همدلی مردم با امام(ع) و همراهانش در کربلا، همچنین به دست آوردن واسطه‌ای بین فرد و خدای خود دانست.

۲. وحدت هویت: ورود به حسینیه برای نخل‌بندی یا آرایش کردن آن، برداشتن نخل یا نگاه کردن به آیین نخل‌گردانی، هدف نخل‌آرا؛ نخل‌گردان و بیننده نخل است. بین این سه گروه (که گاه نخل‌آرا نخل‌گردان نیز هست) در جریان اجرای مراسم، نوعی وحدت هویتی ایجاد می‌شود. هرکدام از ایشان با هر نوع شخصیت متفاوت و روحیه متنوع، در یک امر به توافق واحد و یگانه می‌رسند، نخل‌گردانی: یعنی برداشتن نخل به عنوان تابوت امام حسین (ع) و حضوری غیر واقعی در کربلا با حضور در مراسم روز عاشورا. یکی شدن و رسیدن به وحدت هویت بین گروه‌های حاضر در مراسم.

۳. معنای آرایش نخل: چرا از پارچه‌های مشکی و رنگی استفاده می‌کنند؟
برای نخل دو معنا در نظر گرفته می‌شود (۱) نماد تابوت امام حسین (ع) که اغلب این فلسفه یا چرایی را قبول دارند و از همین رو برای عزاداری امام، پارچه مشکی به آن می‌پوشانند (۲) حجله حضرت قاسم (ع) که بر سر آن، کمتر توافق است اما پارچه‌های رنگی، آینه و پرده‌های مخملی بعضی خانواده‌ها، نشان از یک مجلس شادی دارد که در روز عاشورا، وصلت دختر امام حسین (ع) و حضرت قاسم فرزند امام حسن (ع) را بازگو می‌کند. در بیان مصاحبه‌شوندگان به این موضوع کمتر پرداخته شد چرا که اعتقاد به سوگواری و اندوه شهادت، بر مراسم جشن و شادی غلبه داشت اما تعدادی از خانم‌هایی که سن بیشتری داشتند، به طور مختصر به این مورد هم اشاره کردند.

۴. از مهم‌ترین مراسم آیینی مردم جاجرم، تاسوعا و عاشورای حسینی و اجرای منظم آن است. می‌توان گفت که به نوعی، هویت جاجرم در مراسم عاشورا است و در این زمینه، نخل‌گردانی نیز از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و چرا که با برگزاری این مراسم، وحدت و هماهنگی خاصی بین طوایف، قومیت‌ها و حتی مهاجران پدید می‌آید.

۵. حضور حداکثری اهالی شهر جاجرم در مراسم، از اهمیت خاصی برخوردار است و وظیفه اصلی آنان، تلقی می‌شود. مردم شهر در این اجتماعی که در حسینیه بزرگ شکل می‌گیرد، دو نقش دارند؛ یا به طور مستقیم در مراسم نقش دارند (از نوحه‌خوان، سینه‌زن؛ زنجیرزن، تعزیه‌خوان، نخل‌گردان، و یا کارگردان مراسم) و یا به طور غیرمستقیم در آن شرکت می‌کنند. یکی از مصاحبه‌شوندگان (حسین زاده، نخل‌گردان و نخل‌آرا) گفته است که تا به حال نشده در این مراسم شرکت نکنم و فکر نمی‌کنم تا هر زمان که باشم، این مراسم را رها کنم اگر چنین اتفاقی بیفتد، حتماً چیزی را گم کرده‌ام. اغلب کسانی که در مراسم شرکت می‌کنند می‌گویند: ما در آن زمان نبودیم که امام را یاری کنیم اما این کار که در عزاداری‌اش شرکت کنیم از ما برمی‌آید؛ پس فکر می‌کنیم درغم حضرت زینب (س) شریک هستیم و با حضرت سجاد (ع) عزاداری می‌کنیم. (بانوان حاضر در مراسم)

۶. نذرهای نخل: پارچه‌های آرایش نخل از آن مردم است؛ مردمی که یا نذرشان برآورده شده و یا می‌خواهند حاجتشان برآورده شود، این دو گروه، پارچه‌ها را به نخل هدیه می‌کنند. اطعام نخل‌برداران و آرایندگان نخل نیز نذر دیگری است که در روز عاشورا و هنگام آماده‌سازی، انجام می‌شود. این هدیه‌های نذری، آسودگی از آینده و بیمه شدن در برابر حوادث و اتفاقات ناخوشایند را به دنبال دارد و موجب می‌شود که انسان‌ها به توسل هدایت شوند. به عبارت دیگر، عزاداران، امام‌همام (ع) را واسطه خود و خدا قرار می‌دهند و با شرکت در مراسم عزاداری، برای آینده خود آرامش و سلامتی ذخیره می‌کنند.

از اعتقادات مردمی درباره نخل این است که نذر کردن برای آن، حاجت‌ها را روا می‌کند، خانواده‌هایی که بیمار دارند، شفای بیماران با پارچه‌های نذری نخل را از خداوند خواستارند، زدن سیب یا انار به نیشه‌ها و شمشیر نخل برای شفای بیماران و

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۲۵

حاجتمندان نیز رواج دارد، حتی خانواده‌هایی که چشم به راه فرزند هستند، معتقدند که هدیه برای تزئین نخل و یا پذیرایی از نخل‌برداران و تزئین‌کنندگان، چشم آنان را به روی فرزند روشن خواهد کرد.

۷. افراد حاضر در اجتماع عظیم عاشورا، در درون، باورها و اعتقاداتی نامحسوس دارند که با مصاحبه و مشاهده کنش‌ها در آن روز خاص می‌توان به آنها دست یافت. و به این ترتیب، در دو سطح اولیه و ثانویه، فعالیت نخل‌گردانی را بر اساس تحلیل و بازنمایی نمادهای پنهان تفسیر کرد.

در خصوص تفسیر مراسم نخل‌گردانی در دو سطح اولیه و ثانویه، لازم است به نکات مهم زیر اشاره شود:

الف) ساختمان نخل

نخل چوبی که در نوشتار حاضر معرفی گردیده، دارای شکلی ظاهری است که قابل تعمق است. قسمت تابوت یا هودج مانند، خانه ابدی انسان است، مستطیلی که با چوب‌های ضربدری تشکیل می‌شود، به هر بیننده می‌رساند که همه روزی از این دنیا می‌رویم و در تابوتی این‌چنین جای می‌گیریم و به سمت خانه ابدی حرکت می‌کنیم. این چهار گوش، اتصال به زمین خاکی و جسم مادی دارد و زندگی انسانی و پایان آن را بازگو می‌کند.

شکل نیم‌دایره تاج نخل در هر دو سو، نشان از اتصال به عالم بالا دارد، هلال تاج به انسان یادآوری می‌کند که همه ما از اویم و اوست که بر زندگی ما نظارت دارد. نشانی که در ساخت مساجد هم دیده می‌شود گنبدمانندی که علاوه بر وحدت و مرکزیت، عالم علوی را در درون خود به نمایش می‌گذارد.

شمشیرهایی که در این سازه دیده می‌شود، جنگ در راه خدا و اعتقادات الهی، همچنین پایبند بودن را به انسان القا می‌کند و ایستادگی در برابر ظلم را بنا بر فعل امام حسین (ع) یادآور می‌شود.

ب) تزئین نخل

نخل‌بندی یا نخل‌آرایی از سوی افرادی که از گذشته این فعالیت را انجام می‌دهند و نخل‌گردانی و دیدن این مراسم از سوی دیگران، هر دو، یک هدف را دنبال می‌کنند،

۱۲۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

حضور در مراسم سوگواری امام حسین (ع) و ادای دین به امامی که جان خود را فدای رهروان و طرفدارانش کرد. این افراد احساس می‌کنند حالا که در عاشورا نبوده‌اند و در کربلا حضور نداشته‌اند، می‌توانند با این مراسم، خود را در آن میدان احساس کنند. تزئین نخل و نصب پارچه‌ها و کتیبه‌ها برای آرایندگان آن، معنای خاص خود را دارد چنان‌که: سیاهپوش کردن، عزاداری برای امام حسین (ع) نصب پارچه‌های رنگی، حجله حضرت قاسم (ع) و نصب پرچم‌ها علم حضرت عباس (ع) را تداعی می‌کند؛ گویی همه آنها، نقل حوادث عاشورا و بازگویی روایت شجاعت، و صبر امام و یارانش را بر عهده دارند.

لمس کردن جریان عاشورا با اجرای نوحه‌خوانی، سینه‌زنی، زنجیرزنی، تعزیه‌خوانی، و نخل‌گردانی، تا حدی که درون حاضران را آرام کند، امکان‌پذیر است. حس شرکت در میدان جنگ گاهی با زیارت و گاهی با حضور در عزاداری به افراد منتقل می‌شود (پیاده‌روی اربعین و زیارت امام (ع) و حضور در کربلا در روز شهادت، عاشورا) از اظهارات درونی عزاداران این است که «چه می‌شد ما در آن تاریخ بودیم و به امام (ع) و فرزندانش می‌پیوستیم و در رکاب او شهادت را به جان می‌خریدیم. حال می‌توانیم در این مراسم شرکت کنیم.

با توجه به بیان تحلیل سطح اول، به بیان تحلیل سطح دوم، یعنی اعتقادات فرهنگی پنهان در نخل‌گردانی، یعنی حفاظت از تبار و سلامت خانواده، ارتباط انسان و طبیعت و در نهایت، رفع نیازهای مادی و جسمی به همراه اجرای مراسم و مناسک دینی می‌رسیم.

ج) تبار و خانواده

اولین موضوعی که نخل‌بندان و نخل‌گردانان مطرح می‌کنند این است که آنان وارث میراث مانده از پدرانشان در نخل‌آرایی و نخل‌گردانی‌اند، فرزندان ذکور به جای پدر، پایه نخل را می‌گیرند و یا در آرایش آن نقش دارند. اگر فرزند ذکور نباشد، عموزاده جای آن می‌نشیند. بقای خانواده و اهمیت تبار خانوادگی، معنایش در این فعالیت دینی آشکار می‌شود.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۲۷

نذر خانواده‌ها برای فرزندآوری، نمونه‌ای دیگر از حفظ خانواده و تبار است، خانواده‌ها در هنگام آرایش نخل و یا برداشتن آن نذر می‌کنند که خداوند به آنان فرزندی عطا کند تا چراغ منزلشان روشن شود. پارچه‌ها و کتیبه‌ها، نذر این خواسته و هدف تداوم نسل است.

د) رابطه انسان و طبیعت در نخل‌گردانی

از گذشته‌های دور، انسان‌ها با طلوع و غروب خورشید رابطه دیرینه داشته‌اند و آن را مقدس می‌شمرده‌اند. نخل از طلوع تا غروب خورشید، آراسته و گردانده می‌شود. برداشتن نخل در دو نوبت انجام می‌گیرد؛ یکی ظهر عاشورا، وقتی خورشید در بلندای زمین قرار دارد و امام به شهادت می‌رسد و دیگری، پس از غروب خورشید و پایان مراسم. در پایان مراسم، مردم پس از نخل‌برداری به سمت آرامستان خواجه مهزیار می‌روند تا با روح مردگان خود ارتباط بگیرند در این نخل‌گردانی و رفتن به آرامستان، نوعی طلوع و غروب وجود دارد، همچنین نوعی واسطه‌گری برای امام، برای خود و برای درگذشتگان که همه را نزد خداوند بیمه می‌کند.

ه) رفع نیازهای مادی و پیوند آن با مناسک آیینی و دینی

در بیانات مصاحبه‌شوندگان که سلامتی خود را در شرکت در این مراسم می‌بینند، به نیازهای مادی نیز اشاره می‌شود مانند: همراه شدن با جماعتی که برای امام می‌گیرند یا اینکه هر کس باید قدمی بردارد تا بیمه شود. هر خانواده‌ای نقشی در این مراسم ایفا می‌کند؛ یا نوحه می‌خواند، یا سینه‌زن و زنجیرزن است، یا علم‌گردان و نخل‌گردان است و یا به هیئت‌ها شام و نذری می‌دهد. اغلب این اقدامات در اصل، برای امام حسین (ع) و یک قسمت آن نیز برای بیمه کردن افراد در زندگی است. زندگی کردن یک حاجت دنیایی است و حاجت‌های دنیایی مادی‌اند. خواسته‌ها و نیازهای درونی افراد که جنبه دنیایی دارند با حضور در مراسم با معنویات درمی‌آمیزند و حس آرامش برای برآوردن نیازهای مادی را در سایه معنویات فراهم می‌آورند.

۵. جمع‌بندی

آیین پاسداشت تاسوعا و عاشورا، در اقصا نقاط ایران، با شدت و حدتی وصف‌نشده، هر ساله در دهه اول محرم برگزار می‌شود. تعیین قدمت دقیق این مراسم

۱۲۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

با توجه به مطلع نبودن پاسخگویان مشخص نیست اما هرچه هست در تاریخی دور آن را جستجو می‌کنند و علاوه بر هویت دینی، هویت تاریخی را نیز در آن آشکار می‌دانند. در این مقاله با توجه به نظریات مردم‌شناسی و به‌خصوص، با تکیه بر تفسیر نمادین کلیفورد گیرتز تلاش شده است تا آیین نخل‌گردانی و نمادهای محسوس و غیرمحسوس آن، بررسی، توصیف و سپس تفسیر شوند. این آیین که هر ساله در روز عاشورا و، همراه با سایر مراسم پاسداشت شهادت امام سوم شیعیان با حساسیتی در اجرای منظم و با حضور اکثر شهروندان اجرا می‌شود، نقش بی‌بدیلی در زندگی مردم این ناحیه بازی می‌کند. در تحلیل مراسم نخل‌گردانی با تکیه بر رهیافت تفسیری گیرتز می‌توان نتایج را به تفکیک، در دو بخش زیر جمع‌بندی کرد:

الف) بازنمایی آشکار کارکردهای نخل‌گردانی

- وحدت، انسجام و نظم مردم در اجرای مراسم
- وحدت هویت در میان اجراکنندگان و حاضران در مراسم
- مشاهده دو معنا در آرایش نخل از دید اجراکنندگان
- حضور حداکثری در مراسم به عنوان یک وظیفه و ایفای نقش شیعه از نظر شرکت‌کنندگان

- باور به مراسم نخل‌گردانی به عنوان یک هویت منطقه‌ای

- اعتقاد به نذر برای نخل و نخل‌گردانی

ب) بازنمایی پنهان نمادها و کارکردهای نخل‌گردانی

- اهمیت به تبار خانواده از دید مشارکت‌کنندگان
- ارتباط بین طبیعت و دو عالم لاهوت و ناسوت در زندگی جاری
- رفع حاجت‌های دنیوی و اخروی با حضور در مراسم عاشورایی
- تداعی حضور در کربلا با اجرای دقیق مراسم؛ این حس از ابتدای شروع تعزیه‌خوانی تا روز عاشورا و اجرای نخل‌گردانی و شام غریبان، به حاضران منتقل می‌شود و آنان را برای وظیفه‌ای که در یاری رساندن به امام خویش دارند، با گفتن تعبیر «لیبک یا حسین (ع)» آماده نشان می‌دهد.

بررسی مردم‌شناختی آیین نخل‌گردانی در جاجرم خراسان شمالی ❖ ۱۲۹

- وجود دو نقش عزادار فعال و غیرفعال در کنش‌های مخصوص آیین نخل‌گردانی به وضوح مشاهده می‌شود و قابل تفکیک به اجراکنندگان غیرفعال و بیننده مراسم است که شامل آقایان و در بیشتر موارد خانم‌ها می‌شود. در پایان می‌توان گفت؛ هر فردی که در اجرای این مراسم شرکت دارد، در طول سال انتظار فرارسیدن ماه محرم را می‌کشد و از ماه ذی‌الحجه در تدارک فراهم آوردن امکانات و ابزار و وسایل لازم برای دهه اول محرم سال آینده است.

منابع

- اسحاقی، پیمان (۱۳۸۶). «نگاهی به کتاب مردم‌شناسی مراسم آیینی: پژوهشی در مراسم نخل‌گردانی روستای دهملا». در: ویستا تاریخ بازیابی (۱۳۹۹/۱۰/۲۴): vista.ir.
- بلوکباشی، علی (۱۳۸۳). نخل‌گردانی (نمایش تمثیلی از جاودانگی). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- تقی‌زاده داوری، محمود؛ بابایی، امید (۱۳۹۵). «تغییر نمادهای دینی در مناسک شیعی (مطالعه حضوری: نخل‌گردانی در ابیات)». فصلنامه شیعه‌شناسی. سال چهاردهم، شماره ۵۳، بهار ۹۵، صص ۶۶ - ۳۵.
- خان‌محمدی، کریم؛ یوسفی، محدث (۱۳۹۵). «بررسی انسان‌شناختی نخل‌گردانی در کاشان (با مطالعه موردی نخل حسینیه در محله سرفره و گذر صدره)». شیعه‌شناسی، شماره ۶۰، صص ۳۸ - ۷.
- دشتکی، گیتی (۱۳۹۴). «بررسی مردم‌شناسانه نخل‌گردانی در بزرگداشت امام حسین (ع) شهرستان، مهریز، استان یزد»، هفت آسمان، شماره ۶۶ - ۶۵، صص ۷۶-۵۳. - دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران، موسسه لغت‌نامه دهخدا.
- دی. مور، جری (۱۳۹۱). زندگی و نظریه‌های بزرگان انسان‌شناسی. ترجمه هاشم آقاییگ پوری و جعفر احمدی، تهران: جامعه‌شناسان.
- سعیدی، محمدحسن (۱۳۸۶). مردم‌شناسی مراسم آیینی: پژوهشی در مراسم نخل‌گردانی. آشتیان: دانشگاه آزاد اسلامی واحد آشتیان.

۱۳۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- عامری، زهرا؛ پناهی، مهین (۱۳۹۴). «بازتاب نماد آینه در عرفان و اسطوره با تکیه بر بند هشن و مرصادالعباد». **دوفصلنامه علمی - پژوهشی، ادبیات عرفانی، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۱۷۴ - ۱۴۳.**

- فکوهی، ناصر، (۱۳۸۶). «نگاهی بر رویکرد تفسیری کلیفورد گیرتز با تأکید بر تفسیر او از پدیده دینی»، **مجله مطالعات جامعه‌شناختی، شماره ۳۱ پاییز، صص ۱۲۳-۱۰۳.**

- قرایی مقدم، امان‌الله (۱۳۹۷). **انسان‌شناسی فرهنگی، تهران: ابجد.**

- مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۶). **تصرف ایرانی و عزاداری عاشورا. تهران: آرما.**

- مشهدی نوش آبادی، محمد (۱۳۹۸). **تصوف ایرانی و عزاداری عاشورا با نقش صوفیه، قلندریه و اهل فتوت در بنیان‌گذاری آیین‌های محرم، اصفهان: آرما.**

- نیازی، محسن و آمنه مرتضوی، (۱۳۹۴). «بررسی و تحلیل نظریه کنش متقابل نمادین»، **کنفرانس بین‌المللی روانشناسی و علوم اجتماعی، تهران: دبیرخانه کنفرانس.**

- هامیلتون، ملکم (۱۳۷۷). **جامعه‌شناسی دین. ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تیان.**

راویان^۱

- اسلامی، ابوالفضل^۲
- حسین‌زاده رحمت
- حسین‌زاده، قدرت
- حسین‌زاده، موسی
- خلیلی، حسین

۱. این مصاحبه‌ها در محرم سال ۱۳۹۸ (برابر با ۱۰ شهریور تا ۸ مهر ۱۳۹۸) در شهرستان جاجرم اجرا شده است.

۲. متولی و سرپرست نخل‌گردانی (نخل‌چوبی) در حسینیه بزرگ که جانشین پدر مرحوم و پسر غلام ۶۸ ساله اباعبدالله (ع)، آقای سید ابراهیم اسلامی شدند.